

Rodziny rolnicze o niskich dochodach

Wstęp

Okres transformacji systemu społeczno-ekonomicznego przyniósł wielorakie zmiany w życiu polskiego społeczeństwa. Zjawiskiem rodzącym największe reperkusje ze społecznego punktu widzenia były głębokie zmiany w sytuacji dochodowej ludności. Szczególnie dotyczyło ludności rolniczej. W wyniku zmiany układu cen na rynku rolnym¹ oraz wzrostu obciążeń finansowych dochody realne rolników w roku 1990 zmniejszyły się w stosunku do roku 1989 o 51,4%, podczas gdy przeciętne płace realne pracowników najemnych w gospodarce obniżyły się w tym okresie o 24,4%, zaś realna wartość przeciętnej renty i emerytury spadła o 19%. W efekcie liberalizacji makroekonomicznych warunków gospodarowania w 1990 roku dokonał się głęboki spadek dochodów rolniczych, który pogłębiły następne lata. Wystąpiła jednocześnie zasadnicza zmiana w relacjach dochodowych (tzw. parytecie) między ludnością rolniczą a pozostałymi grupami zawodowymi. Porównanie dochodów rolników osiąganych z produkcji rolniczej z płacami pracowniczymi w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych wskazuje na głęboki dysparytet, sięgający około 50%, podczas gdy w końcu lat osiemdziesiątych relacja ta wynosiła około 70% (Adamowski 1997). Z badań Adamowskiego (1997) wynika, że po roku 1989 spośród wszystkich grup zawodowych największy spadek dochodów dokonał się w rolnictwie. Jednocześnie z gwałtownym spadkiem dochodów w wymiarze absolutnym nastąpiło pogorszenie się sytuacji ekonomicznej rolników wobec innych grup społecznych, czego świadectwem jest obniżający się wskaźnik parytetu dochodów.

Innym zjawiskiem, jakie ujawniło się w rolnictwie wskutek uruchomienia mechanizmów gospodarki rynkowej, jest głębokie rozwarstwienie ekonomiczne rodzin użytkujących gospodarstwa rolne. **Dyferencjacja struktury ekonomicznej rodzin rolniczych** dokonała się z powodu uwarunkowań zewnętrznych, kreowanych przez nowy ład gospodarczy oraz czynników wewnętrznych, tkwiących w nich samych. Dokonując pewnego uproszczenia można przyjąć, że przebieg procesów adaptacyjnych gospodarstw rodzinnych do wymogów gospodarki rynkowej dokonał ich podziału w sposób biegunowy, na „wygranych” i „przegranych”. Należy dodać,

---

¹Ceny środków produkcji stosowanych w rolnictwie zwiększyły się 9 razy, podczas gdy ceny produktów rolnych wzrosły niespełna 4 razy, w wyniku czego indeks nożyc cen rolnych osiągnął drastycznie niski poziom 42,1 pkt.

że chociaż zbiorowość rodzin i gospodarstw chłopskich podlegała wspólnym, jednakowym bodźcom oddziaływania zewnętrznego przemian, to części z nich udało się odnieść sukces, tj. osiągnąć dobrobyt i wysoki standard życia, drugim zaś przyniosło to degradację ekonomiczną. W proporcjach przynależności gospodarstw do tych grup w sposób zdecydowany przeważają „przegrani”, dla których bilans korzyści i strat wynikających ze zderzenia z gospodarką rynkową okazał się ujemny. Z badań wykonanych w IERiGŻ wynika, że takich gospodarstw w Polsce jest około 1400–1500 tys., czyli bez mała 2/3 całej zbiorowości. Liczebność gospodarstw, które można uznać za beneficjentów transformacji gospodarczej szacowana jest natomiast na około 450–500 tys., tj. 1/4 wszystkich gospodarstw (Woś 1994). Badania i analizy prowadzone przez innych autorów (m.in. Farkowski 1991, Strózek 1991, Adamowski 1996, Stańko i Gralak 1997) potwierdzają tezę o istnieniu głębokich dysproporcji w wysokości uzyskiwanych dochodów pomiędzy grupami gospodarstw. Z przeprowadzonych badań wynika, że rozpiętości dochodu brutto z działalności rolniczej pomiędzy skrajnymi grupami dochodowymi w przeliczeniu na gospodarstwo w 1996 roku były prawie 106-krotne, zaś w przeliczeniu na osobę – 56-krotne (Stańko, Gralak 1997). Natomiast rozpiętość pomiędzy ekstremalnymi grupami pod względem osiąganego dochodu dyspozycyjnego brutto na gospodarstwo była 17-krotna, a na osobę – prawie 9-krotna (Stańko, Gralak 1997).

Wraz z utrwalaniem się w systemie gospodarczym zasad gry rynkowej zjawisko rozwarstwienia ekonomicznego rodzin rolniczych pogłębia się. Proces ten jest zatem równoznaczny z narastaniem strefy ubóstwa na wsi. W ostatnich latach w konsekwencji spadku dochodów ludności rolniczej sfera niskich dochodów i ubóstwa poszerzyła się na niespotykaną dotychczas skalę. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że ubóstwo wśród rodzin rolniczych nie jest zjawiskiem nowym. Jest ono bowiem trwale i niejako strukturalnie związane z rolnictwem i z różnym nasileniem występuje na każdym etapie jego rozwoju społeczno-ekonomicznego. W ostatnich latach zjawiskiem nowym jest natomiast wysokie nasilenie się problemu ubóstwa oraz jego jaskrawe współistnienie z grupami o wysokim statusie materialnym. Badania zasięgu ubóstwa w Polsce, przeprowadzone w 1993 r. przez Bank Światowy wykazały, że rolnicy są jedną z grup społecznych szczególnie zagrożonych ubóstwem. Z badań tych wynika, że w latach 1990–1992 w sferze niskich dochodów znajdowała się co druga rodzina rolnicza, podczas gdy w latach 1985–1986 najniższy status materialny posiadała co trzecia rodzina.

W potocznym rozumieniu ubóstwo oznacza niedostatek, brak możliwości zaspokojenia potrzeb, brak warunków dobrego rozwoju. Ubóstwo jest przeciwieństwem dostatku i zamożności, dobrobytu, bogactwa i dobrych możliwości rozwoju. Problem ubóstwa rodzin nie ogranicza się jednak do samej tylko **deprywacji**, czyli braku możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb bytowych wskutek permanentnego niedostatku środków finansowych. Najistotniejszą kwestią jest realizacja funkcji rodzin dotkniętych ubóstwem. Niezaspokojenie podstawowych potrzeb,

stres związany z kłopotami finansowymi, brak możliwości planowania wydatków są tylko niektórymi czynnikami sprzyjającymi pojawieniu się lub pogłębieniu istniejących dysfunkcji rodziny, takich jak nieporadność w wypełnianiu zadań wychowawczych, konflikty w rodzinie, alkoholizm, prostytutcja, przestępczość. Ubóstwo jest jedną z najistotniejszych blokad zaspokajania potrzeb nie tylko indywidualnych, ale i zbiorowych. Jest ono zatem także poważną kwestią społeczną. Narastające liczebnie ubóstwo staje się w sprzężeniu zwrotnym czynnikiem hamującym tempo przemian systemowych. Masowość tego zjawiska obciąża ponad miarę słabą gospodarkę funkcjami socjalnymi, a równocześnie wyzwała na szeroką skalę deprywację subiektywną (inaczej relatywny niedostatek), która kreuje postawy negatywne wobec zmian systemowych. Stanowi ono zatem poważną barierę w procesach dostosowawczych polskiej gospodarki, w tym także rolnictwa do wymogów nowoczesnej gospodarki i warunków integracji Polski z Unią Europejską. Nie tylko z tych, ale i wielu innych względów problem ubóstwa zasługuje na najwyższą uwagę.

Celem opracowania jest próba przedstawienia skali i zakresu problemu niskich dochodów wśród rodzin użytkujących gospodarstwa rolne w Polsce. Zagadnieniom tym poświęca się stosunkowo mało uwagi. Na tym tle powstają następujące pytania:

- jaka jest skala i zakres ubóstwa wśród rodzin użytkujących gospodarstwa w rolnictwie?
- jaka jest głębokość ubóstwa?
- jakie jest przestrzenne rozmieszczenie rodzin ubogich?
- jakie są główne źródła dochodów rodzin ubogich i zamożnych?

Materiał i metoda badań

Analiza oparta jest na materiale empirycznym pochodzącym z reprezentacyjnych badań ankietowych gospodarstw rodzinnych dotyczących ich sytuacji produkcyjno-ekonomicznej w roku gospodarczym 1996². Próba badawcza liczyła 261 gospodarstw rodzinnych znajdujących się w 27 wsiach, 25 gminach na terenie 22 województw przynależnych do czterech makroregionów: stołecznego, północno-wschodniego, północnego i środkowozachodniego. Sposób doboru gospodarstw do badań oraz metodyka obliczania podstawowych kategorii produkcyjno-ekonomicznych przedstawiono w oddzielnym opracowaniu (Stańko 1997). Podstawową kategorią ekonomiczną przyjętą do oceny sytuacji dochodowej badanych rodzin był **dochód dyspozycyjny brutto**. Obejmuje on dochody ludności użytkującej gospodarstwa ze wszystkich źródeł (z produkcji, pracy zarobkowej, rent, emerytur, zasił-

²Przeprowadzono je w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Dochodowe zróżnicowanie rodzin chłopskich i jego tendencje w gospodarce rynkowej” – Grant nr 5 P06J 022 08 – realizowanego w latach 1995–1998 w Katedrze Polityki Agrarnej i Marketingu SGGW pod kierunkiem prof. dr. hab. Cz. Farkowskiego.

ków itp.). Kategoria ta stanowi sumę dochodów, jakimi może dysponować ludność w określonym czasie. Dochód dyspozycyjny uznawany jest za najważniejszą miarę możliwości zaspokojenia potrzeb rodziny i gospodarstwa. W niniejszym opracowaniu kategorię dochodu dyspozycyjnego wykorzystano także jako miernik do określenia ubóstwa rodzin rolniczych. Podstawową kwestią w badaniach nad ubóstwem jest określenie pewnej wartości granicznej oddzielającej populację ubogich od nie ubogich. Funkcję tę spełniają tzw. **linie** (granice) **ubóstwa**. Istnieje wiele różnych technik i sposobów wyznaczania tych linii. Największe zastosowanie praktyczne znalazły metody normatywne, wykorzystujące różnego rodzaju normy, służące do wyznaczania linii ubóstwa absolutnego (bezwzględnego). Są one ściśle związane z przyjęciem pewnego standardu konsumpcji, a zatem jakiegoś minimum tego, co zaspokaja ludzkie potrzeby. Standard ten oparty jest na pieniężnej wartości koszyka dóbr i usług zaspokajających niezbędne potrzeby człowieka. Podstawową linią stosowaną w definiowaniu ubóstwa bezwzględnego jest **minimum egzystencji**. Zakres i poziom zaspokajania potrzeb według standardu minimum egzystencji wyznacza granicę, poniżej której występuje biologiczne zagrożenie rozwoju psychofizycznego człowieka, a nawet jego życia. Drugą linią mierzącą ubóstwo jest **minimum socjalne**. Wyznacza ono minimalny poziom dochodu pozwalający człowiekowi normalnie funkcjonować w społeczeństwie oraz chroniący go przed ubóstwem. Nie jest to *de facto* linia ubóstwa, ale linia ostrzegająca, że poniżej tej granicy powstaje zagrożenie ubóstwem. Z tego też względu linia ta bywa nazywana standardem minimalnego dochodu³.

W celu uproszczenia analizy w badanej zbiorowości rodzin rolniczych wyodrębniono grupy uzyskujące niskie i wysokie poziomy dochodów dyspozycyjnych w przeliczeniu na osobę. Dla pełniejszego odzwierciedlenia sytuacji rodzin żyjących w sferze niskich dochodów podzielono je na grupy:

I – rodziny skrajnie ubogie, które osiągają dochody dyspozycyjne poniżej linii minimum egzystencji;

II – rodziny żyjące w niedostatku, tj. osiągające dochody poniżej standardu minimum socjalnego.

Do strefy wysokich dochodów (grupa III) zaliczono rodziny uzyskujące dochody dyspozycyjne w przeliczeniu na osobę powyżej dwukrotnej wysokości minimum socjalnego.

Z uwagi na fakt, iż wartości linii ubóstwa wyznaczone są w zależności od liczby osób w gospodarstwie domowym, przy określaniu granic przedziałów klasowych uwzględniono również różne liczebności rodzin rolniczych (tab. 1).

³Wartości obydwu koszyków określone są w Instytucie Pracy i Spraw Socjalnych z uwzględnieniem zmian zachodzących w poziomie kosztów utrzymania gospodarstw domowych. Obliczeń dokonuje się na koniec każdego kwartału, dla miesiąca kończącego kwartał oraz dla warunków przeciętnych w danym roku.

Tabela 1.

Granice przedziałów klasowych wg różnej wielkości rodzin rolniczych (zł)

Grupy dochodowe	Liczba osób w gospodarstwie domowym					
	1	2	3	4	5	6 i więcej
I	do 1998	do 1698	do 1695	do 1698	do 1740	do 1695
II	1998 – 4294,3	1698 – 3575,1	1695 – 3291,6	1698 – 3163,6	1740 – 3126,3	1695 – 3113,4
III	powyżej 8588,6	powyżej 7150,2	powyżej 6583,2	powyżej 6327,2	powyżej 6252,6	powyżej 6226,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie informacji Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych dotyczących wysokości minimum egzystencji i minimum socjalnego w drugim półroczu 1995 i pierwszym półroczu 1996 r.

Zgodnie z istotą kategorii minimum egzystencji pierwsza grupa dochodowa obejmuje rodziny żyjące w skrajnej nędzy, w których uzyskiwane dochody nie wystarczają niekiedy na zaspokojenie potrzeb egzystencjalnych. W skład drugiej grupy wchodzi rodziny chłopskie żyjące w warunkach permanentnego niedostatku środków finansowych na zaspokojenie codziennych potrzeb bytowych. W trzeciej grupie znalazły się rodziny uzyskujące wysokie i bardzo wysokie dochody, które pozwalają im na realizowanie stosunkowo wysokiego standardu życia.

Wyniki badań

Podstawą wyodrębnienia w badanej zbiorowości grup rodzin o niskich dochodach był rozkład empiryczny gospodarstw według wysokości dochodu na osobę. Analiza rozkładu empirycznego i granic przedziałów klasowych przedstawionych w tabeli 1 pozwoliła wyodrębnić grupy dochodowe (tab. 2).

Tabela 2.

Struktura wyodrębnionych grup dochodowych rodzin rolniczych wg poziomu dochodu dyspozycyjnego brutto na osobę

Grupy dochodowe	Udział grupy w badanej liczebności (%)	Udział dochodów grupy w dochodach całej zbiorowości (%)
I	15,23	4,56
II	33,60	21,24
III	10,93	28,80
Pozostałe	40,23	45,40
Razem	100,00	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań wykonanych w ramach realizacji projektu badawczego pod kierunkiem C. Farkowskiego, Grant 5 PO6J02208.

Z podziału badanych gospodarstw na grupy wynika, że rozkład empiryczny rodzin rolniczych według wielkości dochodu na osobę ma charakter asymetryczny, lewoskośny. Oznacza to, że dochody tych rodzin koncentrują się w dolnych przedziałach skali dochodowej. Z rozkładu wynika, że 33,6% badanych rodzin żyje w niedostatku (grupa II), a 15,23% w warunkach skrajnej nędzy (grupa I). Traktując te dwie grupy łącznie można skonstatować, że bez mała połowa rodzin użytkujących gospodarstwa rolne dotknięta jest ubóstwem, to jest uzyskuje dochody poniżej linii minimum socjalnego, z tego prawie 1/3 żyje poniżej linii minimum egzystencji.

Rozmiary przynależności rodzin rolniczych do sfery ubóstwa oraz przyjęcie do jej oszacowania linii minimum socjalnego wskazują, że w tej grupie mamy do czynienia z różnym nasileniem trudności życiowych i różną skalą deprivacji, tj. mniej lub bardziej trwałym niezaspokojeniem istotnych ludzkich potrzeb. Na różne nasilenie trudności życiowych w rodzinach dotkniętych ubóstwem w pewnym stopniu wskazuje zestawienie wielkości opisujących udział wyodrębnionych grup rodzin w liczebności oraz dochodach całej zbiorowości. Udział grupy rodzin żyjących w niedostatku (grupa II) w liczbie rodzin ogółem wynosi 33,6%, zaś w dochodach całej zbiorowości tylko 21,24%, natomiast na rodziny skrajnie ubogie, zagrożone degradacją biologiczną (grupa I), które stanowią 15,23% ogółu, przypada zaledwie 4,56% tych dochodów. Świadczy to o tym, że ubóstwo w grupie pierwszej jest dwukrotnie głębsze aniżeli w grupie drugiej. Odwrotną sytuację można zaobserwować na przeciwnym biegunie skali dochodowej. Na grupę rodzin zamożnych (grupa III) z 10,93-procentowym udziałem w liczbie badanych rodzin przypada 28,8% dochodów ogółem.

Powyższa analiza uwidacznia występowanie bardzo odmiennych proporcji ilościowych między wyodrębnionymi pod względem osiąganego dochodu dyspozycyjnego grupami rodzin rolniczych. Bardziej adekwatny obraz rozwarstwienia ekonomicznego tych rodzin ukazuje wielkość dochodu dyspozycyjnego na jedną osobę w rodzinie, co ilustruje tabela 3.

Dane empiryczne unaoczniają ogromne dysproporcje w wysokości dochodu dyspozycyjnego brutto na jedną osobę pomiędzy wyodrębnionymi grupami docho-

Tabela 3.

Przeciętna wysokość dochodu dyspozycyjnego brutto na 1 osobę według wyodrębnionych grup dochodowych ludności rolniczej (zł)

Grupy dochodowe	Liczba osób w gospodarstwie domowym					
	1	2	3	4	5	6 i więcej
I	1 662,5	926,0	1 055,5	1 010,7	1 422,4	1 179,4
II	3 541,9	3 026,1	2 431,8	2 581,8	2 521,6	2 487,9
III	23 710,4	7 379,1	11 396,7	12 185,0	8 693,4	8 584,1

Źródło: Jak w tabeli 2.

dowymi rodzin w rolnictwie. Pewne różnice w wysokości dochodu daje się zaobserwować także w przekroju rodzin o różnej liczebności. W ocenie skali zróżnicowania dochodowego rodzin istotne znaczenie mają dysproporcje w wysokości dochodów pomiędzy rodzinami najuboższymi i najzamożniejszymi. Z przeprowadzonych obliczeń wynika, że w rodzinach skrajnie biednych na jedną osobę przypada rocznie dochód w wysokości 1227,1 zł, co stanowi 30% wysokości dochodu przeciętnego dla wszystkich badanych rodzin (4095,2 zł). W rodzinach najzamożniejszych natomiast (grupa III), tj. uzyskujących dochód dyspozycyjny powyżej dwukrotnej równowartości linii minimum socjalnego, na osobę przypada rocznie dochód w wysokości 10 780,3 zł, tj. 263,3% dochodu przeciętnego. Rozpiętość pomiędzy skrajnymi grupami dochodowymi jest prawie dziewięciokrotna. Jeśli jednak uwzględnić różne wielkości gospodarstw domowych, to najwyższa skala rozpiętości dochodu pomiędzy skrajnymi grupami dochodowymi obserwowana jest w gospodarstwach jednoosobowych, gdzie jest ponad czternastokrotna, zaś najmniejsza jest w rodzinach pięcioosobowych – sześciokrotna.

Rozmiary ubóstwa rodzin związane są z poziomem dochodów i liczbą osób. A syntetycznym miernikiem tego zjawiska jest **stopa ubóstwa**. Dla badanych rodzin przedstawiono ją w tabeli 4. Obliczono ją jako procentowy udział rodzin żyjących poniżej linii ubóstwa w danej zbiorowości rodzin.

Tabela 4.

Stopa ubóstwa rodzin chłopskich według ich wielkości (%)

Grupy dochodowe	Liczba osób w gospodarstwie domowym					
	1	2	3	4	5	6 i więcej
I	23,08	8,82	5,00	13,33	19,23	20,83
II	15,38	29,4	30,00	31,11	34,62	41,67
I i II	38,46	38,22	35,00	44,44	53,85	62,50

Źródło: Jak w tabeli 2.

Zasięg ubóstwa w badanych rodzinach jest zróżnicowany. Stopa ubóstwa wśród rodzin liczących do czterech osób jest niższa niż przeciętnie, natomiast wśród rodzin większych (pięć i więcej osób) wyższa niż przeciętnie. Należy sądzić, że wynika to z tego, że w rodzinach liczniejszych jest więcej osób pozostających na utrzymaniu (nie posiadających własnych dochodów), w tym szczególnie dzieci oraz osób nie zarobkujących.

Dość charakterystycznie, w świetle przeprowadzonych badań, kształtuje się nasilenie ubóstwa w różnych liczebnie gospodarstwach domowych. W grupie rodzin skrajnie ubogich, to jest żyjących poniżej minimum egzystencji, można mówić o polaryzacji ubóstwa. Najwyższa stopa ubóstwa występuje bowiem wśród rodzin

najmniej i najbardziej liczebnych, a najniższa wśród średnio liczebnych. Z kolei wśród rodzin żyjących w niedostatku (grupa II), tj. mieszczących się pod względem poziomu zaspokojenia potrzeb pomiędzy standardem minimum egzystencji a standardem minimum socjalnego, obserwuje się dodatnią zależność kierunkową między stopą ubóstwa a liczebnością rodziny.

Innym podstawowym miernikiem opisującym sferę niskich dochodów jest **głębokość ubóstwa** zwana też **luką dochodową**. Pokazuje ona, w jakim stopniu poziom życia ubogich odległy jest od granicy ubóstwa, lub też jak „daleko” znajdują się osoby ubogie od linii ubóstwa. Lukę tę w wyrażeniu względnym przedstawiono w tabeli 5. Można ją także obliczyć w zł. Wtedy oznacza ona, jaką minimalną kwotę musiałaby otrzymać rodzina, by osiągnąć linię ubóstwa.

Tabela 5.

Luka dochodowa według różnej wielkości rodzin rolniczych (%)

Grupy dochodowe	Liczba osób w gospodarstwie domowym					
	1	2	3	4	5	6 i więcej
wg linii minimum egzystencji						
I	16,79	45,47	37,73	40,48	18,25	30,42
wg linii minimum socjalnego						
I	61,28	74,09	67,93	68,05	54,50	62,12
II	17,52	15,36	26,12	18,39	19,34	20,09
I i II łącznie	43,78	28,91	32,09	33,29	31,89	34,10

Źródło: Jak w tabeli 2.

Wyniki obliczeń wskazują nie tylko na znaczną rozległość sfery ubóstwa w wśród rodzin chłopskich, ale także na znaczną jego głębokość. Przeciętna głębokość ubóstwa socjalnego, tj. wyznaczonego według linii minimum socjalnego w badanej zbiorowości rodzin, wynosi 36,85%, co oznacza, że dochody rodzin ubogich są o 36,85% mniejsze od granicy ubóstwa.

Głębokość ubóstwa, podobnie jak jego zakres, jest wyraźnie zróżnicowana w zależności od liczby osób w rodzinie. Jednak pomiędzy rozmiarami luki dochodowej a wielkością rodziny, w przeciwieństwie do stopy ubóstwa, trudno jest dopatrzeć się jakiegokolwiek współzależności. Przyjmując granicę ubóstwa równą linii minimum socjalnego, okazuje się, że najgłębszym ubóstwem wśród rodzin w rolnictwie (grupa I i II) dotknięte są osoby samotnie prowadzące gospodarstwa rolne. Prawie co czwarta z tych rodzin, by wydostać się z ubóstwa musiałaby bez mała podwoić swoje dochody, natomiast w pozostałych grupach rodzin, dochody te musiałby się zwiększyć w granicach 40,66–51,75%. W grupie ubóstwa egzystencjalnego (grupa I) największa luka dochodowa występuje w przypadku rodzin dwuosobowych (45,5%). Aby rodziny te mogły opuścić sferę skrajnej biedy, konieczny jest prawie

dwukrotny wzrost dochodu dyspozycyjnego na jedną osobę, natomiast w celu osiągnięcia standardu życia wyznaczonego przez linię minimum socjalnego, dochód ten musiałby wzrosnąć prawie czterokrotnie. Relatywnie w najmniejszym stopniu głębokość ubóstwa egzystencjalnego występuje w rodzinach jednoosobowych.

Ubóstwo rodzin rolniczych w ujęciu przestrzennym

Sytuacja dochodowa rodzin rolniczych w Polsce jest silnie zróżnicowana terytorialnie. Wysokość uzyskiwanych dochodów, a przez to warunki życia ludności w znacznej mierze zależą od warunków przyrodniczo-klimatycznych oraz poziomu rozwoju gospodarczego regionu. Pod tym względem Polska jest krajem o znacznym zróżnicowaniu regionalnym. Wraz z reformowaniem gospodarki pogłębiają się różnice międzyregionalne, np. między regionami dobrze zorganizowanego rolnictwa w Wielkopolsce i na Kujawach a zdewastowanymi obszarami po byłych PGR. Zróżnicowanie przestrzenne wsi i rolnictwa w Polsce znajduje bezpośrednie przełożenie na dysproporcje w sytuacji dochodowej i rozpiętości w poziomie życia ludności. Ludność zamieszkująca regiony zacofane, niedorozwinięte ma gorsze warunki bytowe i ograniczone możliwości pozyskiwania dochodów.

Jednym ze sposobów oceny sytuacji ekonomicznej gospodarstw w poszczególnych regionach może być rozległość sfery niskich dochodów wśród rodzin rolniczych.

Tabela 6.
Stopa ubóstwa rodzin chłopskich w ujęciu przestrzennym

Grupy dochodowe	Średnie dla zbiorowości	Makroregiony			
		stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
I	15,23	18,09	14,00	31,82	8,89
II	33,60	35,10	42,00	27,27	28,89
I i II	48,83	53,19	56,00	59,09	37,78

Źródło: Jak w tabeli 2.

W badanej populacji różnice regionalne można przedstawić tylko na podstawie czterech makroregionów. W badanych makroregionach niższa stopa ubóstwa występuje jedynie w środkowo-zachodnim, a pozostałych wynosi 53–59%. Makroregion północny charakteryzuje się największą stopą ubóstwa, wynoszącą prawie 32%. Jest to ponad dwukrotnie więcej niż przeciętnie. W pozostałych makroregionach stopa ubóstwa egzystencjalnego jest zbliżona do przeciętnej w zbiorowości. Najniższy jej poziom, wynoszący niespełna 8,9%, występował w makroregionie środkowo-

zachodnim. Oznacza to, że w tym makroregionie co jedenasta rodzina boryka się na co dzień z ubóstwem.

Zróźnicowanie rodzin rolniczych ze względu na wysokość dochodu dyspozycyjnego na osobę wpływa na wielkość luki dochodowej rodzin. Pomiedzy wielkością luki dochodowej (wskaźnikiem głębokości ubóstwa) a wysokością dochodu dyspozycyjnego zachodzi określona zależność, im niższy jest poziom dochodu na osobę w rodzinie, tym bardziej jest ona oddalona od granicy ubóstwa, a tym samym występuje większa luka dochodowa. Głębokość ubóstwa rodzin w badanych makroregionach przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7.

Głębokość ubóstwa rodzin chłopskich w ujęciu przestrzennym

Grupy dochodowe	Średnia dla zbiorowości	Makroregiony			
		stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
wg linii minimum egzystencji					
I	30,04	32,11	32,90	17,74	33,90
wg linii minimum socjalnego					
I	64,20	65,26	65,66	57,90	66,17
II	24,45	22,87	26,68	28,60	23,68
I i II	38,85	37,28	36,42	44,38	33,68

Źródło: Jak w tabeli 2.

Największy wskaźnik głębokości ubóstwa wyznaczonej przez linię minimum socjalnego występuje w makroregionie północnym. Wysoki poziom luki dochodowej w tym regionie (44,38%) sprzężony jest z wysoką stopą ubóstwa (59,09%). Charakterystyczną cechą obserwowaną w makroregionie północnym jest stosunkowo niewielka głębokość ubóstwa egzystencjalnego (grupa I), wynosząca 17,74% (tab. 7) przy jednoczesnej bardzo wysokiej jego rozległości wynoszącej 31,82% (tab. 6). W pewnym uproszczeniu można zatem stwierdzić, że choć frakcja ubóstwa egzystencjalnego wśród rodzin chłopskich w tym makroregionie jest bardzo duża, to zdecydowana większość tej ludności żyje tuż poniżej granicy minimum egzystencji. Do wydostania się ze sfery skrajnego ubóstwa, tj. wyznaczonego linią minimum egzystencji, rodziny te potrzebują około 18-procentowego wzrostu dochodu dyspozycyjnego. W celu osiągnięcia standardu minimum socjalnego natomiast wzrost dochodów w tych rodzinach musiałby wynieść około 58%, czyli musiałyby one ulec co najmniej podwojeniu. W pozostałych trzech makroregionach, tj. stołecznym, północno-wschodnim oraz środkowozachodnim wysokości wskaźnika głębokości ubóstwa rodzin chłopskich są do siebie zbliżone, wobec czego regionalne rozpięto-

ści dotyczące luki dochodowej są minimalne. Dotyczy to zwłaszcza rodzin żyjących w skrajnym ubóstwie (grupa I), gdzie rozpiętości te sięgają jednego punktu procentowego. W przypadku rodzin żyjących w niedostatku natomiast (grupa II) wysokość luki dochodowej w przekroju regionalnym nieznacznie odbiega od średniej w całej zbiorowości – przeciętne odchylenie wynosi 2,65 punktu procentowego. Generalnie należy stwierdzić, iż głębokość ubóstwa we wszystkich makroregionach jest bardzo duża i oscyluje od 33,68% w makroregionie środkowozachodnim do 44,38% w makroregionie północnym. Skala i głębokość ubóstwa rodzin może wynikać z różnych przyczyn. Jedną z nich mogą być źródła uzyskiwania dochodów.

Źródła uzyskiwania dochodu dyspozycyjnego w rodzinach ubogich i zamożnych

W skrajnych pod względem sytuacji dochodowej grupach rodzin rolniczych występują różne mechanizmy tworzenia oraz podziału dochodów. Generalnie można stwierdzić, iż dochody rodzin zamożnych powstają w efekcie prowadzenia działalności rolniczej, natomiast dochody rodzin ubogich tworzone są pod przemożnym wpływem świadczeń socjalnych. Z kolei odmienności w podziale osiągniętego dochodu sprowadzają się głównie do różnic w swobodzie dysponowania nim, przy czym rodziny zamożne posiadają znacznie większy zakres tej swobody aniżeli rodziny ubogie. Ponadto w rodzinach zamożnych uzyskiwane dochody pełnią zarówno funkcję konsumpcyjną i akumulacyjną, zaś dochody ludności biednej nie realizują w pełni nawet funkcji konsumpcyjnej, bowiem ich siła nabywcza nie wystarcza częstokroć na zakup niezbędnych artykułów powszechnego użytku, zaspokajających potrzeby pierwszego rzędu. Wynikają stąd także krańcowo różne funkcje użyteczności dochodów w tych grupach rodzin. Te same poziomy dochodów mają bowiem różną użyteczność dla różnych pod względem zamożności grup rodzin. Przykładowo, dochód na poziomie linii minimum socjalnego dla ludności żyjącej w skrajnym ubóstwie i zagrożonej permanentną deprywacją, oznaczał będzie radykalną poprawę poziomu życia, ucieczkę od codziennej walki o przetrwanie i zachowanie biologicznego bytu. Z kolei użyteczność dochodu na takim poziomie dla ludności żyjącej w warunkach dobrobytu jest niewielka, gdyż pozwala on na zaspokojenie tylko części jej potrzeb i jest dalece niewystarczający do osiągnięcia realizowanego modelu (standardu) życia.

Powyższe wywody prowadzą do wniosku, że dochody, którymi dysponują rodziny rolnicze posiadają krańcowo odmienną specyfikę w zależności od osiąganego przez nie poziomu dobrobytu.

Ogólny pogląd na skalę dysproporcji w sytuacji materialnej pomiędzy rodzinami biednymi i bogatymi dają osiągane przez nie wysokości dochodów dyspozycyjnych. Dane liczbowe charakteryzujące te różnice przedstawiono w tabeli 8.

Tabela 8.

Poziom dochodu dyspozycyjnego netto w skrajnych grupach dochodowych rodzin chłopskich (zł)

Grupy dochodowe	Dochód dyspozycyjny netto		
	na gospodarstwo domowe	na osobę w rodzinie	na osobę pełnozatrudnioną
I	4 570,7	933,3	2 233,8
II	10 181,1	2 140,8	6 053,5
III	33 143,1	8 360,4	16 204,1
Średnia w zbiorowości	12 953,2	2 787,4	7 035,0

Źródło: Jak w tabeli 2.

Różnice w poziomie dochodu dyspozycyjnego netto pomiędzy rodzinami skrajnie ubogimi (grupa I) a zamożnymi (grupa III) kształtują się jak 1:7,25. Dochód dyspozycyjny w grupie I był 2,2 razy mniejszy niż w grupie II i 2,8 mniejszy niż przeciętnie. Z kolei w rodzinach zamożnych dochód dyspozycyjny netto kształtował się na poziomie 2,56 razy większym niż przeciętnie oraz 3,26 razy większym niż w grupie II. Nieco większe różnice występują w poziomie dochodu dyspozycyjnego w przeliczeniu na osobę w gospodarstwie. Rodziny z I grupy osiągały dochód na osobę dziewięciokrotnie mniejszy niż rodziny zamożne oraz prawie trzykrotnie mniejszy od poziomu przeciętnego.

W zdecydowanej większości rodzin rolniczych dochody dyspozycyjne pochodzą z kilku źródeł. Tylko dla co dziesiątej rodziny jedynym źródłem utrzymania jest dochód z działalności rolniczej. Strukturę dochodu dyspozycyjnego w wyodrębnionych grupach dochodowych rodzin przedstawiono w tabeli 9.

Tabela 9.

Struktura dochodu dyspozycyjnego netto w badanych grupach dochodowych rodzin (%)

Grupy dochodowe	Dochód dyspozycyjny netto według źródeł pochodzenia							
	działalność rolnicza	sprzedaż majątku	poza-rolnicza działalność gospod.	praca poza gospodarstwem	świadczenia socjalne			inne
				renty i emerytury	zasiłki dla bezrob.	zasiłki socjalne		
I	21,73	0,39	0,76	20,43	47,12	2,81	5,78	0,97
II	27,16	0,94	2,26	26,62	38,92	2,72	1,10	0,94
III	73,45	2,53	0,67	10,49	11,78	0,96	0	0,12
Przeciętnie	44,35	1,64	1,65	22,24	27,35	1,55	0,95	0,27

Źródło: Jak w tabeli 2.

Z danych empirycznych wynika, że są trzy główne źródła dochodów ludności użytkującej gospodarstwa rolne. Należą do nich: działalność rolnicza, świadczenia socjalne oraz praca poza gospodarstwem. Waga wymienionych strumieni dochodów jest różna w grupach rodzin. Dochód z działalności rolniczej największe znaczenie ma dla rodzin zamożniejszych (grupa III), gdzie z tego źródła pochodzi prawie 3/4 dochodu rodzin. Pozostała część dochodów (26,55%) tych rodzin pochodziła natomiast spoza gospodarstwa, przy czym 12,74% ze świadczeń socjalnych, zaś 10,5% z pracy zarobkowej⁴ i innych źródeł 3,32%. Taka struktura źródeł pochodzenia dochodów dyspozycyjnych tej grupy ludności oznacza, że rodziny zamożne opierają swój byt przede wszystkim na dochodzie z działalności rolniczej. Zgoła odmienna jest sytuacja w odniesieniu do rodzin ubogich. Warunki bytowe tych rodzin kształtowane są pod dominującym wpływem dochodów spoza gospodarstwa. W rodzinach skrajnie ubogich (grupa I) z tego źródła pochodziło 78,27%, a z działalności rolniczej tylko 21,73%. Podobny relatywny układ tych wskaźników kształtuje się także w rodzinach żyjących w niedostatku (grupa II). Podkreślić trzeba, że o wielkości dochodu w rodzinach skrajnie ubogich w ponad połowie (55,71%) decydują świadczenia socjalne, głównie poziom pobieranych emerytur i rent. Otrzymywane świadczenia socjalne są dominującym źródłem dochodu dla ponad 30% rodzin użytkujących gospodarstwa rolne (Stańko, Gralak 1997).

Rodziny skrajnie ubogie, oprócz świadczeń emerytalno-rentowych, otrzymują pewne, stosunkowo niewielkie (5,8%) wsparcie w postaci zasiłków socjalnych, albowiem uzyskane przez nie dochody są niższe od linii minimum egzystencji, czyli występuje u nich zagrożenie bytu biologicznego, wobec tego mają prawnie zagwarantowaną pomoc socjalną ze strony państwa⁵. Do udzielania świadczeń pomocy społecznej zobligowane są zarówno organy administracji rządowej, ale także administracji samorządowej, które współpracują w tym zakresie z organami społecznymi, związkami wyznaniowymi, stowarzyszeniami o charakterze charytatywnym, fundacjami oraz osobami fizycznymi. Pomoc finansowa sprowadza się głównie do przyznania zasiłku stałego, okresowego lub celowego oraz jednorazowego zasiłku celowego na usamodzielnienie się osoby lub rodziny. Natomiast wśród form świadczeń w naturze należy wymienić m.in. przywóz opału, drobne remonty, bezpłatne obiady, przydział odzieży czy żywności.

Znacznie mniejsze znaczenie niż świadczenia socjalne w strukturze dochodów rodzin ubogich mają dochody z pracy zarobkowej. W rodzinach biednych (grupa II) z pracy poza gospodarstwem pochodziła czwarta część ich dochodu dyspozycyjnego, natomiast w rodzinach skrajnie ubogich (grupa I) – piąta część tego dochodu.

⁴Praca zarobkowa jest określeniem umownym, które obejmuje łączne dochody ze stałej, sezonowej i dorywczej pracy zawodowej poza obrębem gospodarstwa.

⁵Ustawa z 29 listopada 1990 r. o pomocy społecznej, DzU nr 87, poz. 506 z późniejszymi zmianami; tekst jednolity DzU z 1993 r. nr 13, poz. 60.

Wpływ pracy zarobkowej na poziom dochodu dyspozycyjnego rodzin ubogich jest porównywalny z udziałem działalności rolniczej.

Podsumowując powyższe wyniki badań należy stwierdzić, że istnienie różnych poziomów zamożności rodzin w rolnictwie oznacza jednocześnie bardzo odmienne strategie ich postępowania. Sytuacja materialna rodzin ubogich, w odróżnieniu od zamożnych, kształtowana jest głównie przez dochody spoza gospodarstwa. Specyfiką tych dochodów jest to, że są otrzymywane w gwarantowanych przedziałach czasowych i w stałej bądź przewidywalnej wielkości. Ponadto są to dochody ściśle adresowane do określonej osoby w rodzinie. Podział dochodów spoza gospodarstwa dokonuje się, w różnych oczywiście proporcjach, między gospodarstwem rolnym, potrzebami rodziny i osobistymi potrzebami wnoszącego zewnętrzną wkład finansowy członka rodziny. Istotnym elementem strategii dochodowych rodzin ubogich jest dążenie raczej do łagodzenia wahań dochodu, aniżeli do maksymalizowania jego wielkości. Obrazowo przedstawił to rosyjski ekonomista Czajanow, porównując biedne gospodarstwo chłopskie do człowieka zanurzonego po szyję w wodzie, którego może zatopić nawet najmniejsza fala. Dla gospodarstwa korzystniejsze jest zatem uzyskanie niższej produkcji aniżeli wyższej, jednakże wiążącej się ze znaczącym ryzykiem. Odminną strategię pozyskiwania dochodu realizują rodziny zamożniejsze, dla których warunki dobrobytu kreowane są przez dochód z działalności rolniczej. Jego istotą jest głównie to, że jest on wypracowany przez całą rodzinę, zaś jego wielkość i terminy uzyskiwania najczęściej nie są gwarantowane, a wręcz przeciwnie – obarczone są znacznym ryzykiem związanym ze zmiennością produkcji i cen oraz możliwościami sprzedaży towarów. Rozmiary dochodu rolniczego wynikają jednak nie tylko z opłacalności produkcji, jej skali i intensywności, ale są także efektem racjonalności gospodarowania, będącej odbiciem pracy kierowniczej i wykonawczej. U podstaw strategii minimalizacji ryzyka następstw spadku wielkości dochodu rolniczego leży nie tylko wielokierunkowość produkcji, ale także swoiste asekurowanie się przez zabezpieczenie sobie pewnych stałych dochodów spoza gospodarstwa.

Wnioski

1. Przeprowadzone badania wskazują na duże różnice w poziomie dochodu dyspozycyjnego na jedną osobę pomiędzy rodzinami w rolnictwie. Prawie co druga rodzina użytkująca gospodarstwo rolne uzyskuje dochody poniżej linii minimum socjalnego, natomiast co szósta żyje w warunkach skrajnej nędzy, gdyż uzyskuje dochody poniżej linii minimum egzystencji.

2. Zasięg ubóstwa uzależniony jest wyraźnie od wielkości rodziny. Im liczniejsza jest rodzina, tym większa stopa ubóstwa. W rodzinach liczących do czterech osób stopa ubóstwa wynosi średnio 7%, zaś w rodzinach liczących 6 i więcej osób wskaźnik ten wynosi aż 62,5%.

3. Ubóstwo rodzin w rolnictwie charakteryzuje się znaczną głębokością, co oznacza, że do wyjścia rodzin ubogich ze sfery ubóstwa konieczny jest znaczący wzrost ich dochodów – przeciętnie o około 40%. Najgłębszym ubóstwem dotknięte są osoby samotnie prowadzące gospodarstwo rolne. Statystycznie rzecz biorąc, co czwarta z tych rodzin w celu wydostania się z ubóstwa musiałaby podwoić swoje dochody.

4. Rozwarstwienie dochodowe rodzin rolniczych jest zróżnicowane przestrzennie. Największą skalą zróżnicowania tych rodzin pod względem wysokości dochodów charakteryzuje się makroregion północny. Rodziny najzamożniejsze uzyskują tam 13,5-krotnie wyższe dochody, aniżeli rodziny najuboższe. Najmniejsze zróżnicowanie dochodowe występuje natomiast w makroregionie stołecznym. Z kolei największa rozległość ubóstwa, zwłaszcza egzystencjalnego ma miejsce w makroregionie północnym, gdzie co trzecia rodzina żyje w warunkach skrajnego ubóstwa, natomiast najmniejsze nasilenie problemu ubóstwa obserwuje się w makroregionie środkowozachodnim.

5. Pomiedzy rodzinami o skrajnych warunkach materialnych obserwuje się znaczne różnice pod względem źródeł pozyskiwania dochodów. W rodzinach zamożnych najważniejszym źródłem dochodów jest działalność rolnicza, przynosząca 3/4 ich dochodów dyspozycyjnych. Z kolei warunki bytowe rodzin ubogich kształtowane są przede wszystkim pod wpływem dochodów spoza gospodarstwa, a szczególnie otrzymywanych świadczeń socjalnych.

Literatura

- ADAMOWSKI Z.: Dochody w rolnictwie indywidualnym w latach 1993–1996, *Biuletyn Informacyjny ARR*, 3 (69), 1997.
- FARKOWSKI C.: Dochodowe zróżnicowanie rodzin chłopskich, Wyd. SGGW, 1991.
- SAJKIEWICZ B.: Informacje o wysokości minimum socjalnego i minimum egzystencji, I PiSS, Warszawa (maszynopis), 1997.
- STAŃKO S. Metoda i organizacja badań gospodarstw indywidualnych w 1996 r. Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW, Warszawa (maszynopis), 1997.
- STAŃKO S., GRALAK A.: Zróżnicowanie dochodów z produkcji rolniczej ludności użytkującej gospodarstwa rolne w 1996 r., *Biuletyn Informacyjny ARR*, (72), 1997a.
- STAŃKO S., GRALAK A.: Poziom, struktura i zróżnicowanie dochodu dyspozycyjnego ludności użytkującej gospodarstwa rolne w 1996 r, *Biuletyn Informacyjny ARR*, 7 (73), 1997 b.
- STRUŻEK B.: Zróżnicowanie sytuacji dochodowej rolników indywidualnych w świetle danych z ankiety IERiPA przeprowadzonych w 1987 r. [W:] Zróżnicowanie dochodowe rodzin rolniczych w Polsce, Symposium naukowe, Warszawa, 1994.
- WOŚ A.: Tendencje rozwoju polskiego rolnictwa w warunkach rynkowych, *Prace Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 37, Warszawa, 1994.

Farm Families with Low Incomes

Abstract

The research comprises an analysis of scale and scope of low income level consequences in agricultural households in 1996. For the purpose of the analysis, agricultural holdings are allocated to two groups of poverty on the basis of disposable income level. First one consists holdings with disposable income per person below an adequate income level (so called minimum-subsistence income); the second one – holdings with income per member of family below minimum social income.

The outcome of the study shows that on average 48.83 per cent of families operating agricultural holdings lives in poverty, of which 33.6 per cent in misery and 15.23 per cent in extreme poverty.

Poverty widespread differs according to the number of family members, by regions and sources of income. Single people working on farms are most stuck below a poverty line. Poverty is more common in the north macroregion of Poland, however in the central-west macroregion of the country it is observed to be the least extended.

Main source of income in poor families constitute social payments (pensions, retirement benefits, social benefits) amounted to 55.7 per cent of their disposable income, off-farm work and agricultural activity (20.43 and 21.73 per cent respectively). Better situated farm families earn their living first of all by agricultural activity, that brings them 73.45 per cent of their disposable income. Both social payments and paid employment are supplementary sources of their income (11.78 and 10.49 per cent respectively).